

Институт за упоредно право
Православна Митрополија Црногорско-приморска

САВРЕМЕНО ДРЖАВНО-ЦРКВЕНО ПРАВО

– упоредноправни изазови
и националне перспективе –

Православна Митрополија
Црногорско-Приморска

Београд - Будва
2023.

**САВРЕМЕНО ДРЖАВНО– ЦРКВЕНО ПРАВО
CONTEMPORARY STATE–CHURCH LAW**

Издавачи /Publishers

Институт за упоредно право
Православна Митрополија црногорско–приморска

Уредници / Editors

Проф. др Владимир Ђурић
Проф. др Далибор Ђукић

Помоћник уредника / Assistant Editor

Василије Марковић

Уређивачки одбор /Editorial board

Gerhard Robbers, Emeritus Professor (СР Немачка) – Silvio Ferrari,
Emeritus Professor (Италија) – Emőd Veress, Full professor (Мађарска)
– Aleksandra Syryt, Associate Professor (Пољска) – др Милош Станић,
виши научни сарадник (Србија) – George Androutsopoulos, Associate
Professor (Грчка) – др Владимир Лепосавић (Црна Гора) – Kateřina
Frumarová, Associate Professor (Чешка Република) – Vojtech Vladár,
Assistant Professor (Словачка) – доц. др Бојан Влашки (БиХ)

Прелом и припрема/ Print breaking

„Догма“, Београд

Лектура/ Proof reading

Биљана Петровић
Мирјана Марић

Тираж/Circulation

250

Штампа/ Print

ЈП „Службени гласник“, Београд

ISBN 978-86-82582-04-5

DOI 10.56461/ZR_23. SDCP.

Јелена Ђеранић Перишић*
Александра Вишекруна**

10.56461/ZR_23. SDCP.41

ЦРКВА, ДИГИТАЛНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ И МЕТАВЕРЗУМ***

– Пледојаје за неопходност и начин правног регулисања –

Сажетак

Свакодневна употреба интернета унела је промене у свим сегментима савременог живота. Свет се убрзано креће у правцу преобликовања људског друштва које карактерише свеобухватна повезаност. Технологија је продрла у све поре друштва, чак и у верску праксу, што отвара низ питања и носи бројне изазове. Искуство пандемије ковида 19 убрзало је и учинило видљивијим коришћење информационих технологија у верске сврхе. Током пандемије, црква је дигиталне платформе, као што су Јутјуб и Зум, користила само као алате за преношење постојећих верских обреда из реалног света у дигитални простор. Природа тих средстава комуникације другачија је од виртуелне реалности и метаверзума као дигиталне реалности. Стога се питање верске праксе у метаверзуму, где се све одвија искључиво онлајн, перципира као корак даље, што увећава постојеће изазове, страхове и стрепње. У раду је најпре представљен развој верске праксе на интернету који је сагледан кроз призму развоја нове терминологије и схватања интернета – као средства или као окружења. Након тога размотрен је утицај пандемије ковида 19 на практиковање религије онлајн. Централни део рада посвећен је питању цркве у метаверзуму, у оквиру кога је објашњен феномен метаверзума, направљена диференцијација између цркве онлајн и онлајн цркве у метаверзуму и предочен став водећих хришћанских деноминација у вези са црквом у метаверзуму. Напошетку су анализирани теолошки изазови верске праксе у метаверзуму и указано је на неопходност и начин правног регулисања ове проблематике.

* Научни саветник, Институт за упоредно право, Београд, ceranicj@gmail.com

** Стручни сарадник, Институт за упоредно право, Београд, a.visekruna@iur.rs

*** Рад је настао као резултат научноистраживачког рада Института за упоредно право који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години (евиденциони број: 451-03-47/2023-01/200049 од 3. 2. 2023).

Кључне речи: црква, метаверзум, онлајн религија, дигиталне технологије, слобода вероисповести.

1. Уводне напомене

Развој дигиталне технологије крајем 20. и почетком 21. века допринео је убрзању протока информација превасходно захваљујући глобалној рачунарској мрежи – интернету. Најразличитији садржаји постали су путем интернета глобално доступни.

Утицај интернета на друштвено, политичко, културно, економско, па и религиозно понашање и идеје појединаца је велики, те према мишљењу појединих аутора носи промене налик оној коју је донела Гутенбергова машина. „Данас живимо у време кад је технологија преузела водећу улогу, какву су у историји имали митови, религија и филозофија. Савремени научни напредак ревидира пре свега хуманистичке категорије као што су: индивидуа, идентитет, друштво, слобода, култура, етика и комуникације.”¹

Технологија је продрла у све поре друштва, па чак и у верску праксу. Међутим, упркос одређеним погодностима, верска пракса на интернету отвара низ питања и доноси бројне изазове.

Ханс Кунг (*Hans Küng*), католички свештеник, професор теологије и писац, познат по либералним ставовима, тврди да у сваком раздобљу црква има своје виђење тог раздобља и себе саме. То виђење зависи од деловања цркве у пракси, а теолози датог времена му дају концептуалну форму.² Суштина цркве је изражена у историјској форми и Кунг сугерише два значајна принципа за разумевање трајних обележја цркве изражених у специфичном историјском контексту: (1) Суштина и форма цркве се не могу раздвојити; и (2) Суштина и форма цркве нису идентичне. Први принцип подразумева да су стални елементи цркве изражени у њеним различитим формама. Када посматрамо форме цркве у различитим историјским контекстима, можемо пронаћи и њену суштину која се огледа у историјским формама цркве. Други принцип подразумева да се концепт цркве изражава у околностима које се стално мењају, тако да је суштину цркве природно сагледати и разумети у светлу променљивости њених историјских форми.³

¹ С. Буриловић, Ж. Тањић, „Кришћанство и интернет – изазов за теологију?“, *Црква у свијету* 48/2013, 88.

² Н. Кунг, *The Church*, Shed and Ward, New York 1967, 4–5.

³ G. Jun, „Virtual Reality Church as a New Mission Frontier in the Metaverse: Exploring Theological Controversies and Missional Potential of Virtual Reality Church“, *Transformation* 37(4)/2020, 279, <https://doi.org/10.1177/0265378820963155>

Од свог настанка црква је заједница верника са мисијом да кроз проповедање Јеванђења створи Исусове ученике. Тај тренутак се метафорично, употребом савремене дигиталне терминологије, назива раздобљем Црква 1.0 у којем се црква развијала у прогонима од јудаизма и Римског царства. Раздобље Црква 2.0 почиње када хришћанство, у Римском царству под Константином Великим, постаје призната религија. У средњем веку, црква се институционализује путем клерикализма који истиче црквену власт. Верска реформација у 16. веку отвара ново раздобље Црква 3.0 унутар западног хришћанства. Протестантизам је покренут као реакција на средњовековни римокатолицизам. У сваком од тих раздобља, црква је изражавала своју суштину у различитим формама и сликама заснованим на сопственим еклесиолошким ставовима. С тим у вези, поједини аутори истичу како није могуће разумети развој цркве у њеним формативним раздобљима, посебно у средњем веку, ако се занемаре комуникацијски начини тумачења света.⁴ Део доктрине сматра да се тренутно суочавамо са новом променом парадигме, како у еклесиолошком концепту тако и у њеном изразу, и тиме заправо улазимо у период Црква 4.0. За то је несумњиво заслужан убрзан техничко-технолошки напредак. Пандемија изазвана вирусом ковид 19 и изолација у којој се нашао цео свет убрзала је увођење тековина тог напретка и у верску праксу.⁵ Пред цркву и теологе поставља се озбиљно преиспитивање њеног односа према дигиталним технологијама и начину на који се оне користе.

„Да ли је могуће пронаћи Бога у дигиталном свету?“⁶ На ово питање има онолико одговора колико и аутора који су покушали на њега да одговоре. Однос цркве и метаверзума једно је од контроверзних питања данашњице и предмет бројних анализа и дискусија. У раду је најпре представљен развој верске праксе на интернету који се може сагледати кроз призму развоја нове терминологије и схватања интернета – као средства или као окружења. Након тога размотрен је утицај пандемије ковида 19 на практиковање религије онлајн. Централни део рада посвећен је питању цркве у метаверзуму, у оквиру кога је објашњен феномен виртуелне реалности и метаверзума, направљена је диференцијација између цркве онлајн и онлајн цркве и предочен став водећих хришћанских деноминација у вези са црквом у метаверзуму. Напослетку су анализирани теолошки изазови верске праксе у метаверзуму и указано је на неопходност и начин правног регулисања ове проблематике.

⁴ С. Буриловић, Ж. Таћић, 99.

⁵ G. Jun, 298.

⁶ *Ibid.*, 279.

2. Развој верске праксе на интернету

Хајди Кембел (*Heidi Campbell*), једна од истакнутијих ауторки која се бави односом религије и интернета, истиче да онлајн верска пракса не трансформише религију, већ наглашава промене које се дешавају унутар ширег оквира Западне културе.⁷

Развој верске праксе на интернету може се хронолошки представити кроз призму развоја нове терминологије и схватања мреже, то јест интернета – као средства или као окружења.

2.1. Терминолошка појашњења

Убрзани техничко-технолошки напредак и почетак масовног коришћења интернета почетком 21. века утицали су и на промене у области верске праксе. С развојем информационих технологија ширила се и онлајн верска пракса. Осим тога, и сама терминологија пратила је ту еволуцију. Развијена је читава лепеза термина од „сајбер религије” до „дигиталне религије”.

Најпре је уведен термин „сајбер религија”, а предмет проучавања били су онлајн религија и откривање начина на који се религијске активности могу пренети у сајбер простор. У то време, доктрина се бави превасходно начелним питањима утицаја интернета на религију.⁸

Почетком новог миленијума у употреби је и термин „виртуелна религија” који означава простор за практиковање религије и даље потпуно одвојен од офлајн практиковања религије.⁹

У то време, Хајди Кембел предлаже термин „умрежена религија”.¹⁰ Концепт „умрежене религије” се уводи као начин да се дочара како религија функционише на мрежи и сугерише да онлајн религија представља пример неколико кључних друштвених и културних промена практиковања религије у друштву уопште. Умрежена религија дефинисана је на основу пет кључних одлика, а то су: умрежена заједница, приповедани идентитети, промена ауторитета, конвергентна

⁷ H. Campbell, „Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in Networked Society”, *Journal of the American Academy of Religion* 1/2012, 64–93, <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfr074>

⁸ H. Cambell, G. Evolvi, „Contextualizing Current Digital Religion on Emerging Technologies”, *Human Behavior and Emerging Technologies* 1/2019, 1.

⁹ R. Tsuria, H. Campbell, „Introduction to the Study of Digital Religion”, in: *Digital Religion – Understanding Religious Practice in Digital Media* (eds. Heidi Campbell, Ruth Tsuria), Routledge, London – New York 2022, 3.

¹⁰ H. Campbell (2012), 64–93.

пракса и реалност на више локација.¹¹ Проучавање религије на интернету пружа увид не само у заједничке атрибуте онлајн верске праксе већ помаже да се објасне актуелни трендови у религијској пракси и друштвеним активностима у умреженом друштву.¹²

Услед све веће повезаности офлајн и онлајн светова и офлајн и онлајн религије и појаве „нових медија”, уведен је нови, свеобухватни термин „дигитална религија”. Он се усталио још од 2010. године и наглашава повезаност и испреплетаност офлајн и онлајн религије. Хајди Кембел сматра да дигитална религија представља технолошки и културни простор који настаје када су офлајн и онлајн религијске сфере помешане или интегрисане, истичући да дигиталну религију можемо замислити као мост који онлајн религијске праксе и просторе преноси у офлајн религијске контексте, и обратно.¹³ Другим речима, дигитална религија подразумева да не постоји јасно разграничење између практиковања религије офлајн и онлајн.

Интересантно је осврнути се и на теоријску разлику и поделу на „религију онлајн” и „онлајн религију” коју у једном од својих радова, из сада давне 2000. године, уводи Кристофер Хеланд (*Christopher Helland*).¹⁴ Ова подела данас је делимично превазиђена.¹⁵ На основу сајтова који су почетком новог миленијума били на располагању, могла се уочити разлика између сајтова на којима постоји висок ниво интерактивности и двосмерне комуникације (*online religion*) и верских сајтова, који су у то време били у већини, а који посетиоцима пружају статичну презентацију (*religion online*), информације, текстове, документа и видео-материјал, али на којима није могућа интеракција.¹⁶ Углавном су незванични верски сајтови имали и онлајн комуникацију, док званичне институције нису биле отворене и вољне за овакву врсту интеракције са верницима. „Ова разлика и даље има хеуристички значај, међутим, у емпиријским истраживањима показала се недовољно прецизном.”¹⁷

¹¹ *Ibid.*, 68–84.

¹² *Ibid.*

¹³ Н. Campbell, „The Rise of Study of Digital Religion”, in: *Digital Religion – Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (ed. Heidi Campbell), Routledge, London – New York 2013, 3–4.

¹⁴ С. Helland, „Online Religion/Religion-Online and Virtual Communities”, in: *Religion on the Internet: Research, Prospects and Promises* (eds. Jeffrey K. Hadson, Douglas. E. Cowan), JAI press, New York 2000, 205–223.

¹⁵ Ј. Радуловић, С. Ковач, „Манастири Српске православне цркве на Интернету: нови облици религијских и духовних интеракција посредством Фејсбука”, *Етноантрополошки проблеми* 1/2016, 138, <https://doi.org/10.21301/EAP.V11I1.6>

¹⁶ С. Helland, 205–223.

¹⁷ Ј. Радуловић, С. Ковач, 138.

Осим тога, ова бинарна Хеландова подела послужила је као извор инспирације за неке новије поделе до којих је дошло успостављањем верске праксе у виртуелној реалности и метаверзуму. Реч је о подели на цркву онлајн и онлајн цркву о којој ће бити речи касније у раду.

2.2. Интернет као средство или као окружење?

Када је реч о односу религије и интернета, битно је објаснити питање које се односи на интернет и тумачење: да ли је интернет средство или окружење? „Чини се да је ријеч о баналном питању, но ради се о херменеутском биполаризму који је знаковит према последицама.”¹⁸ Неки аутори сматрају да интернет као средство комуникације ваља разумети на трагу континуитета, с једне стране технолошког, а с друге религиозног. Технолошког у смислу историје технологије и њених темељних теорија, од којих једна, управо она о континуитету, види непрекинути развој технологије од праисторије до садашњег времена, било с обзиром на циљеве који се њоме желе постићи, било с обзиром на коришћена средства за постизање тих циљева. Осим тога, такав поглед на интернет улази уопштено у инструменталну теорију технологије. На религиозном плану интернет као средство комуникације не би представљао ништа друго до један од безбројних корака напред у античком односу између технологије и религије. У том смислу користи се израз религија *online* као би се указало на религију која се отвара овом новом средству комуникације, засигурно учинковитом, али структурално не новом. Традиционалне религије у својим институционалним облицима настоје да у интернету виде његове могућности полазећи од тога да – интернет није ништа друго до вредна помоћ у слању, преношењу информација и саопштавању религијских порука различите врсте. Све то претпоставља јачу *offline* религију, о којој се не расправља.¹⁹

Тамо где се интернет схвата као окружење у коме се модели заједнице и проповедања мењају, ствари попримају другачији смисао. Говори се о технолошком дисконтинуитету који у интернету види истинску и властиту новост, ћерку технолошког развоја која своје корене има у индустријској револуцији, која радикално мења ствари у односу на антички свет, а и на друге до сада познате медије. Теологија и теолошка мисао стоје пред бројним изазовима у данашњем свету. Нови религијски феномен, који своју суштину налази на интернету, означава се као онлајн религија. „Online религија живи на форумима,

¹⁸ С. Буриловић, Ж. Тањић, 94.

¹⁹ *Ibid.*, 95.

четовима, блогovima, интерактивним сајтовима, али увијек преко симболичког језика типковнице”. Употребом 3Д технологија, на мрежи се „на суптилнији и побољшан начин нанова ствара извањска стварност, док се субјект може представити како год жели”.²⁰

3. Утицај пандемије ковида 19 на практиковање религије онлајн

Пандемија изазвана вирусом ковид 19 захватила је читав свет 2020. године и утицала на све сфере привреде и друштва. Бројне активности из свакодневног живота прешле су из офлајн у онлајн окружење. Једна од њих је практиковање религије. То питање посебно је осетљиво у онлајн окружењу.²¹

Доба онога што се назива новом нормалношћу продрло је и изменило сваки аспект наших живота, укључујући ту и право (стављајући пред њега сасвим нове, до сада тешко замисливе изазове), али и поље религиозности. Промене на пољу религиозности, услед атмосфере напетости су разноврсне.²²

Иако је пракса религије на интернету постојала и пре пандемије ковида 19, чини се да је управо пандемија на неки начин подстакла и убрзала прихватање дигиталног окружења као „погодног” за спровођење верске праксе.²³ Физички простор цркве замењен је кућама верника, а везе су одржаване управо захваљујући дигиталним технологијама у сајберпростору. Током пандемије ковида 19 коришћене су различите онлајн платформе и друштвене мреже за спровођење верске праксе – *YouTube* (*Јутјуб*) који је отворен за све, *Zoom* (*Зум*), *WhatsApp* (*Воцан*), *Viber* (*Вајбер*), као и *Facebook* (*Фејсбук*) који захтева чланство.

Упркос одређеним погодностима у околностима забране физичког контакта између верника у црквама, практиковање религије на интернету од самог почетка изазива оправдане стрепње. Наиме, практиковање слободе вероисповести у сајбер окружењу подразумева прелазак из јавне сфере у приватну. То значи да слобода вероисповести заправо престаје да буде предмет регулација како националног

²⁰ *Ibid.*, 95.

²¹ Вид. В. Ђурић, В. Марковић, „Слобода вероисповести и мере за сузбијање епидемије вируса Ковид 19 – нови приступ, домаћа искуства и упоредна решења”, у: *Пандемија Ковида 19: правни изазови и одговори* (ур. Владимир Ђурић, Мирјана Глинтић), Институт за упоредно право, Београд 2021, 35–49.

²² *Ibid.*, 36.

²³ Вид. D. Avramović, „Exercising Religious Freedom in Pandemic Era During the State of Emergency – a Legal Perspective”, *Astra Salvensis* 16/2020, 229–242.

(супранационалног) тако аутономног црквеног права. Таква ситуација имплицира да о слободи вероисповести одлучују недржавни и нецрквени центри моћи, као што су власници и менаџери компанија, у чијем су власништву дигиталне платформе и друштвене мреже.

Поменуте платформе и друштвене мреже које су коришћене за практиковање религије онлајн током пандемије ковида 19 и сви изазови које та пракса носи, подразумевају да се верски обреди стримују и преносе из офлајн окружења у онлајн окружење. Другим речима, црква је дигиталне платформе, попут већ поменутог Јутјуба или Зума, користила као алате за преношење постојећих верских обреда из реалног света у сајбер простор. Ипак, битно је истаћи да је природа ових средстава комуникације сасвим другачија од онога што нуде виртуелна реалност и метаверзум. Питање цркве у виртуелној реалности и метаверзуму представља корак даље, у смислу да се ту заправо све одвија само и искључиво онлајн, што увећава постојеће изазове, страхове и стрепње.

4. Црква у метаверзуму

Од почетка масовног коришћења интернета, почетком новог миленијума, развој информационих технологија додатно је убрзан. Тековине те динамике развоја су, између осталог, виртуелна реалност и најновији метаверзум.

Практиковање религије у метаверзуму подразумева схватање мреже, тј. интернета као окружења у коме се модели заједнице мењају, а ствари попримају друго усмерење, што представља додатни изазов који стоји не само пред теологијом и теолошком мисли²⁴ и савременим државно-црквеним правом већ и целим друштвом.

4.1. Виртуелна реалност и метаверзум

Захваљујући убрзаном развоју дигиталне технологије, нарочито у новом миленијуму, створен је нови облик социјалне и економске размене у виртуелној реалности. Уз помоћ специјалне опреме, виртуелна реалност, као тродимензионална слика коју генеришу рачунари, омогућава комуникацију на наизглед стваран или физички начин. Корисници виртуелне реалности могу да ступају у социјалне контакте преко својих аватара.²⁵

²⁴ С. Буриловић, Ж. Тањић, 95.

²⁵ Ј. Перанић Перишић, „Правне последице коришћења жигом заштићених ознака у виртуелној реалности”, у: *Интелектуална својина и интернет* (ур. Душан В. Поповић), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2022, 95–96.

Следећи, виши ниво у развоју виртуелне реалности представља метаверзум. За разлику од већ познатих и популарних светова виртуелне реалности, као што су Други живот (енгл. *Second Life*), Мајнкрафт (енгл. *Minecraft*) или Роблокс (енгл. *Roblox*), који постоје сваки за себе, метаверзум није ограничен на једну платформу, већ се састоји од различитих платформи. Дакле, децентрализација је једна од његових кључних карактеристика.²⁶

Метаверзум се укратко може описати као дигитална реалност повезана у светској мрежи, али са елементима друштвених мрежа, „проширене” стварности и видео игрица. Метаверзум је колективни, виртуелни, 3Д простор у коме се људи слободно крећу и комуницирају једни с другима преко својих аватара. „Аватар је естетски умјетни производ који опонаша или пак тумачи човеково понашање у свету виртуелне реалности.”²⁷

Веза са метаверзумом остварује се преко наочара виртуелне реалности. Дакле, корисник више не гледа само у екран, већ заправо ураћа у свет и контролише свог аватара у метаверзуму сопственим покретима. Метаверзум се може описати као отелотворени интернет који корисници не само да гледају већ се у њему налазе.²⁸

Према томе, метаверзум је концепт сајбер простора изграђен на постојећој инфраструктури интернета коришћењем нових технологија. У метаверзуму људи и различити облици алгоритама и вештачке интелигенције комуницирају у проширеној реалности, баве се образовањем, бизнисом, игрицама, спортом, забављају се, купују и продају робу и услуге, и посећују верске службе.²⁹ Питање практиковања религије у метаверзуму посебно је интересантно и изазива све више пажње научне и стручне јавности.

Интернет у доба Четврте индустријске револуције има три дистинктивне карактеристике, и то: хиперповезаност, суперинтелигенцију и хиперконвергенцију.³⁰ Четврта индустријска револуција има за циљ да конвергира све информационе технологије како би створила

²⁶ The Controversial Matter of Metaverse: Trade mark protection of digital products in the virtual world, <https://irglobal.com/article/the-controversial-matter-of-the-metaverse-trade-mark-protection-of-digital-products-in-the-virtual-world/>, 20. 8. 2023.

²⁷ С. Буриловић, Ж. Тањић, 97.

²⁸ The Controversial Matter of Metaverse: Trade mark protection of digital products in the virtual world, <https://irglobal.com/article/the-controversial-matter-of-the-metaverse-trade-mark-protection-of-digital-products-in-the-virtual-world/>, 20. 8. 2023.

²⁹ Ј. Ћеранић Перишић, „Метаверзум, незаменљиви токени и жигом заштићене ознаке – правни аспекти”, *Право и привреда* 4/2022, 638.

³⁰ G. Jun, 299.

нови свет назван *метаверзум* који је комбинација префикса *мета* (изван) и речи *универзум*. Дакле, метаверзум значи „заједнички виртуелни простор изван универзума”. Четврта индустријска револуција и пандемија изазвана вирусом ковид-19 додатно су допринели окретању људи ка метаверзуму, и то не само да би побегли од стреса и анксиозности реалног живота већ и да би уживали у сајбер социјализацији, као новом облику друштвене интеракције.³¹

Да ли високо конвергентне технологије које развијају хиперреалност где су физичка и виртуелна стварност спојене стварају кризу или прилику за мисију цркве? Један од одговора, или бар део одговора, могао би се наћи у ономе што је Леонард Свит (*Leonard Sweet*), теолог и свештеник, рекао савременим хришћанима: „Будућност није нешто у шта улазимо. Будућност је нешто што стварамо”.³² Стога се чека да црква и држава заузму ставове у погледу практиковања религије у онлајн окружењу, виртуелној реалности и метаверзуму.³³

4.2. Црква онлајн и онлајн црква

У контексту цркве у метаверзуму веома је значајно направити диференцијацију између цркве онлајн (*church online*) и онлајн цркве (*online church*). Ова подела суштински је различита од донекле превазиђене поделе Кристофера Хеланда, о којој је раније у раду било речи, на религију онлајн (*religion inline*) и онлајн религију (*online religion*).³⁴ Ипак, чини се да јој је Хеландова подела ипак послужила као извор инспирације.

Црква онлајн (*church online*) подразумева да постојећа аналогна црква успоставља присуство и на мрежи, онлајн. Претечама цркве онлајн могле би се сматрати онлајн службе које су многе цркве практиковале током пандемије ковида 19. Црква онлајн користи дигиталне платформе само као средства, алате док одржава постојећи аналогни систем. Цркве су својевремено веровале да су онлајн службе привременог карактера, само током трајања пандемије. Међутим, пракса се наставила и када је пандемија почела да слаби, те се поставља питање: да ли су цркве спремне *pro futuro* да наставе са оваквом праксом и у метаверзуму?

С друге стране, онлајн црква (*online church*) се односи на облик цркве који није део (испостава) аналогних цркава, већ се оснива и

³¹ *Ibid.*

³² R. Hawkis, T. Clinton, *The new Christian Counselor: A Fresh Biblical & Transformational Approach*, Harvest House Publisher, Eugene, Oregon 2015, 6.

³³ G. Jun, 299.

³⁴ C. Helland, 205–223.

почиње свој рад унутар света метаверзума, другим речима, ова црква је од почетка потпуно дигитална. Оснивање нових цркава и верских заједница у метаверзуму, које нису испостава аналогних цркава, подразумева да те цркве успостављају нову црквену, односно дигиталну еклесиологију.³⁵³⁶

Занимљиво је да већ постоје цркве основане у оквиру виртуелне реалности. Први познати пројекат практиковања религије у метаверзуму датира из 2016. године, када је пастор из Вирџиније (Сједињене Америчке Државе) основао цркву виртуелне реалности (*VR Church*) као духовну заједницу која слави „Божју љубав за свет”. Присталице, односно верници, тврде да је виртуелна црква права црква, будући да су заједнице које формира и обреди које врши аутентични као и они у стварном свету.³⁷ Поједини аутори, превасходно из Велике Британије и САД, истичу да су основна уверења и изјава о мисији Цркве виртуелне реалности исти као и код других традиционалних евангелистичких цркава, с тим да ова црква настоји да буде инклузивна за све вернике, укључујући и атеисте (*sic!*).³⁸ Водећи пастор Цркве виртуелне реалности сматра да технологија виртуелне реалности пружа нови пут за мисију. Овакав став представља радикалну парадигматичну промену од конвенционалне реалности, која се формира и развија унутар институција од цигле и малтера, ка окружењу виртуелне реалности, које географски није ограничено.³⁹ Он тврди да је Црква виртуелне реалности ефикаснија у погледу тога да хришћанску веру учини реалном и искуственом, нпр. креирајући виртуелно окружење као што је нпр. „Божји свет” где учесници могу посетити Витлејем, прошетати кроз село и доживети крајолик из прве руке.⁴⁰

4.3. Став хришћанских деноминација у вези са црквом у метаверзуму

Један од главних изазова који представљена реалност метаверзума може поставити устаљеној пракси верских обреда у физичком

³⁵ Еклесиологија (грч. *ἐκκλησιολογία*, од грч. *ἐκκλησίᾱ*, *ekklēsiā* – сабор, црква; и *λογία*, *logia*) је теолошка дисциплина која се бави питањем хришћанске цркве, њеном улогом, местом, положајем, поруком, уређењем, делатношћу, организацијом, итд.

³⁶ S.–H. Nam, „The Metaverse as a Digital Missionary site”, *Ecclesial Future* 4/2023, 21, <https://doi.org/10.54195/ef13666>

³⁷ G. Jun, 299.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ B. Round, Exploring the Church – in virtual reality, <https://medium.com/faithtech/exploring-the-church-in-virtual-reality-44d002617970>, 26. 8. 2023.

⁴⁰ *Ibid.*

свету и претпостављеном верском понашању у метаверзуму је следећи: Ако полазимо од претпоставке да су традиционалним религијама потребне телесне ствари, колика је, у том случају, пуноћа религиозног живота доступна у метаверзуму? Јудеохришћанска традиција, као и исламска, свакако има афирмативан став према ствари као Божјој креацији. Друге религије такође имају своје ритуале који укључују телесност. Дихотомија која настаје између два потпуно супротна приступа, ако узмемо метаверзум као искључиво виртуелни свет, представља можда највећи изазов и поставља питања која захтевају дубље разматрање. У ствари, с обзиром на суштински непремостиву разлику, легитимно се поставља питање да ли је и на који начин ову дихотомију уопште могуће превазићи.

Што се тиче односа водећих хришћанских деноминација према верској пракси у виртуелној реалности и метаверзуму, ставови су им веома различити.

Најотвореније су у том погледу различите протестантске деноминације. Поједине не само да се залажу већ су и успоставиле своје испоставе у виртуелној реалности (нпр. *VR Church*). Један од кључних аргумената је да би цркве и верске заједнице требало да прате техничко-технолошки напредак. У супротном, ако одбију да прихвате нову реалност, суочиће се са озбиљним ризиком да буду занемарене пошто светско становништво постаје све ангажованије у виртуелном свету и све више активности се спроводи у метаверзуму.⁴¹ Други аргумент је да на овај начин цркве и верске заједнице могу умногоме проширити своју мисију и „стићи” до оних људи до којих не могу лако да допру у стварном свету.⁴² То се првенствено односи на вернике који из здравствених разлога нису у могућности да присуствују богослужењима, јер су везани за кревет у болници или у кући. Дакле, цркве у виртуелном свету пружају могућност лакшег приступа онима до којих због здравственог стања или просторне изолације не могу допрети.⁴³

Што се тиче Римокатоличке цркве, иако се она начелно не противи верској пракси на интернету, Папски савет за средства друштвених комуникација заузео је став да нема свете тајне на интернету.⁴⁴ Католички теолози који су против редуccionистичког религиозног

⁴¹ Вид. D. Estes, *SimChurch: Being the Church in the Virtual World*, Zondervan, Grand Rapids, 2009.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Н. Радовановић, Б. М. Томић, 12–14.

⁴⁴ *Ibid.*, 11.

искуства доступног путем интернета постављају питање да ли аватар може да учествује у молитвеном догађају; да ли је литургијски; и да ли аватар може бити онај који се причешћује. Бар што се тиче хришћанства, управо је моменат учешћа кључан у суштинском еклисиолошком схватању. Виртуелна црква изазива страх да би као таква могла унети озбиљне промене у данашње схватање саме цркве, нарочито њене литургијске праксе и свете тајне. Папски савет истиче да би сајбер простор требало користити за катехезу која би могла обогатити људе и довести их до истинске заједнице, а не као замену реалног света виртуелним.⁴⁵

Православне цркве још се нису оглашавале ни поводом практиковања религије на интернету,⁴⁶ као општијег питања, ни поводом цркве у метаверзуму.⁴⁷ Чини се да за то постоје најмање два разлога. Први је у томе што се православне цркве, компаративно посматрано, држе доста уздржаније спрам изношења ставова у вези са новинама савременог доба, укључујући и тековине техничко-технолошког напретка.⁴⁸ Други, можда и непосреднији разлог јесте тај што су управо у периоду када је дошло до актуелизације приче о цркви у метаверзум окружењу, у примарни фокус светског православља (поново) искрсле теме територијалног, а не виртуелног предзнака. Под овим у првом реду подразумевамо доделу „аутокефалије” Православној цркви Украјине од стране цариградског патријарха почетком 2019. године, уз све контроверзе које су овакав чин пратиле и које су из њега у каснијим годинама произашле.

5. Теолошки изазови у вези са црквом у метаверзуму

Без улажења у дубље теолошке расправе, у редовима који следе изложена су три теолошка изазова у вези са црквом у метаверзуму. Она се тичу порекла и природе метаверзума, еклесијалне природе цркве у метаверзуму и црквене праксе у метаверзуму.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ У том контексту, битно је поменути да је у Руској Федерацији забрањен метаверзум, тако да се реакција Руске православне цркве не може ни очекивати.

⁴⁸ Ово наравно не значи да унутар помесних православних цркава нема појединаца, што из реда клирика, што из реда лаика, који о овим темама научно промишљају. Тако је унутар СПЦ у областима повезивања православног мисионарења и дигиталних технологија незаобилазно име свештеника др Оливера Суботића. Вид. нпр. О. Суботић, *Дигитални изазов – путеви Хришћанства у цивилизацији бинарног кода*, Бернар, Београд 2014.

5. 1. Порекло и природа метаверзума

Поставља се питање ли је метаверзум унутар Божјег универзума. На основу јудеомонотеистичког погледа на свет и традиционалне хришћанске теологије, Бог је створио универзум. Стога део доктрине стоји на становишту да је и метаверзум унутар тако створеног универзума.⁴⁹ То значи да је метаверзум такође домен у коме Бог суверено влада. Заговорници става да је метаверзум унутар Божјег универзума тврде да је кроз историју цивилизације човек ступао у интеракцију са Богом да би произвео културна добра. Дакле, део доктрине тврди да је метаверзум реалност у простору и времену које је створио Бог, али људска перцепција заокупљена је илузијом захваљујући аудиовизуелним стимулансима. Другим речима, људи се не телепортују у потпуно другачији простор или време, већ се њихови мозгови тренутно прилагођавају окружењу екрана, док њихова физичка тела остају у стварном свету.

Схватање метаверзума (и уопште виртуелне реалности) као Божјег дела отвара два контроверзна питања у вези са његовом природом.

Прво, део аутора тврди да је метаверзум духовни простор попут библијског неба где људи више нису везани природним законима физичког света.⁵⁰ Они верују да је метаверзум „бисерна капија”⁵¹ која води човека у духовну утопију путем физичке трансценденције. Међутим, виртуелна реалност није ни вечни простор где људи могу да живе свој други живот, ни место где могу да побегну од своје физичке смрти.⁵²

Друго, део аутора сматра да технологија, *per se*, није ни добра, ни зла, нити неутрална. Стога, да ли је метаверзум добар или лош, зависиће од тога како одржавамо то виртуелно окружење dobrим вредностима за цивилизацију, посебно за Божју мисију.⁵³

5.2. Еклесијална природа цркве у метаверзуму

У погледу еклесијалне природе цркве у метаверзуму, највише је писано у оквиру калвинистичког дискурса. Даглас Естес (*Douglas Estes*), аутор чувене монографије „СимЦрква” (*SimChurch*), поставља

⁴⁹ G. Jun, 300.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Има случајева да неке рекламе чак нуде вечни живот у метаверзуму (Вид. Т. Botz-Borenstein, *Virtual Reality: The Last Human Narrative?*, Brill Rodopi, Laiden 2015, 53).

⁵³ G. Jun, 301.

питање да ли је легитимно сматрати цркву виртуелне реалности аутентичним изразом цркве Исуса Христа? (Естес не говори о цркви у метаверзуму јер је монографија из 2009. године, али све што се тиче цркве у виртуелној реалности може се односити и на цркву у метаверзуму.) Он дефинише цркву виртуелне реалности као „заједницу коју је Бог одредио да прошири његово царство и редовни састанак верника који исповедају Исуса као Господара у виртуелној реалности”.⁵⁴ Естес тврди да црква виртуелне реалности није измишљотина или фикција, већ су то прави Божји људи који се састају у виртуелној реалности као што се састају локалне цркве у физичком свету.⁵⁵ Другим речима, еклесијална природа цркве виртуелне реалности као заједнице Божјег народа оживљена је духом Божјим у контакту са њима.⁵⁶ Као и друге традиционалне цркве, црква виртуелне реалности је аутентична јер је по природи универзална, али и прилагодљива и флексибилна, те релевантна и мисијска у савременој култури.⁵⁷ Оно што цркву чини аутентичном није њен географски положај или архитектура, већ присуство Бога јер његов народ врши богослужења.⁵⁸

Естес тврди да присуство Бога и његова дела нису ограничени локацијама, простором или временом, чак ни у виртуелној реалности. Бог је присутан својим духом не само у физичким сакралним зградама већ и у виртуелном свету.⁵⁹ Естес подсећа да је у сличном духу и Жан Калвин писао о црквама у *Институтима хришћанске религије*: „Ово Краљевство (Црква) није ограничено ни локацијом у простору нити је ограничено било каквим границама”.⁶⁰ Иако се Естес на то директно не позива, ови аргументи неодољиво одишу духом једног цитата чији је ауторитет много већи од ауторитета Жана Калвина. Реч је о цитату самог Исуса Христа да где су двоје или троје сабрани у Његово име, онде је и Он са њима (Мт. 18:20).

5.3. Црквене праксе у метаверзуму

Чак и онај део доктрине који не доводи у питање еклесијалну природу цркве у метаверзуму, сагласан је да постоји читав низ

⁵⁴ D. Estes, 37.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*, 108.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ G. Jun, 301.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ J. T. McNail, *Calvin: Institutes of the Christian Religion*, Presbyterian Publishing Corporation, Louisville 1960, 1381.

теолошких изазова у вези са црквеном праксом у њему. То су питања у вези са светом тајном, осећањем заједништва и црквеном дисциплином и аутентичним значењем учеништва.

5.3.1. Света тајна

Свете тајне су хришћански обреди које црква практикује већ два миленијума. Број светих тајни се разликује код различитих хришћанских деноминација. У православљу их има седам.⁶¹ Приступ животу у Православној цркви је у целини светотајински. По хришћанском веровању света тајна је чин који преображава, а преображење је истински циљ Господа Бога у његовим спаситељским делима.

Без обзира на конфесионализам и литургијску теологију, заједничко им је то што се свете тајне обављају уз физичко присуство онога ко их врши и учесника. Међутим, у цркви у метаверзуму нема људи, већ аватари присуствују обредима светих тајни. Аватари примају хлеб и вино и крштавају се у име физичких лица која су их креирала. То је проблематично за традиционалну литургијску теологију која проповеда да се хлеб и вино при освећењу претварају у Христово тело и крв.

Међутим, Естес објашњава да аватари не само да представљају своје кориснике већ су симболичан доказ присуства корисника у цркви у метаверзуму. Он тврди да људи могу бити присутни у цркви у метаверзуму док је њихово стварно постојање у физичком свету, јер је Бог истовремено кроз свој Дух присутан свуда.⁶² У овом случају постоји одвојеност између нечијег постојања и присуства. Естес тврди да се овај феномен одвојености између постојања и присуства може искусити и у контексту цркве у реалном свету. Тако на пример људи често размишљају о различитим стварима и њихове мисли путују на различита места, иако су физички присутни у црквеним објектима. Исто тако, људи могу присуствовати на онлајн богослужењима, иако су физички на другој страни земаљске кугле.⁶³

Без улажења у дубље теолошке расправе, мишљења смо да црква не постоји без евхаристије (тј. литургије), која и етимолошки означава сабрање, заједницу верних, али не било какво сабрање, већ оно које се сабира на евхаристијској вечери (тј. причешћу), па је тај чин

⁶¹ Свете тајне могу се поделити у две групе: оне које се не могу поновити: крштење, миропомазаније и свештенство, и оне које се могу поновити: брак, јелеосвећење, исповест и причешће.

⁶² D. Estes, 120.

⁶³ G. Jun, 301.

сабрања оно што пројављује Цркву. Стога се у тајни причешћа догађа остварење јединства сваког верујућег који се причешћује са Христом, што је смисао и позив живота сваког од верника понаособ. Причешћивање, тј. активно учешће у евхаристији, тако, из визуре верника, није пуки обред од факултативне важности. Оно је проактивни, конституишући став појединчеве вере од прворазредног значаја, те то што овај чин нужно задобија екстерни карактер ни најмање не умањује његов фундирајући значај за појединчев светоназор и понашање.⁶⁴

5.3.2. Осећање заједништва

Друго значајно питање у вези са црквом у метаверзуму тиче се осећања заједништва. И ово питање може се сагледати из различитих аспеката.

Да ли људи могу да гледају онлајн богослужење у метаверзуму и верују да су део заједнице? Према истраживањима, фактори који подстичу осећање припадности, нпр. у контексту високог образовања у виртуелној реалности, јесу непосредност, интерактивност и групна кохезија. Резултати ових истраживања могу се применити и на повећање осећања припадности у контексту виртуелне цркве. Ови фактори захтевају више од присуства или учешћа, у смислу високог нивоа посвећености и укључености у визију и мисију цркве у метаверзуму. Део аутора тврди да је у савременом постмодерном друштву тешко наћи вернике потпуно посвећене визији и мисији локалних цркава јер су хипериндивидуалистички стилови живота постали културна норма, што слаби осећај заједништва у локалним црквама.⁶⁵

Други аспект теолошке дилеме у вези са осећањем заједништва унутар цркве односи се на то како виртуелна црквена заједница коју чине аватари може изградити кредибилитет и поверење међу члановима. Истраживања откривају да перципиране антропоморфне слике аватара у метаверзуму утичу на ниво поверења људи у виртуелне односе без знања о физичким атрибутима и идентитетима других.⁶⁶ Захваљујући аватарима, корисници могу у потпуности сакрити прави идентитет. У том случају поставља се питање аутентичности заједнице ако је стварни идентитет њених чланова маскиран или сакривен аватарима.

⁶⁴ В. Ћурић, В. Марковић, 42.

⁶⁵ G. Jun, 302.

⁶⁶ R. Riedl, P. N. C. Mohr, P. H. Kenning, *et al.*, „Trusting humans and avatars: a brain imaging study based on evolution theory”, *Journal of Management Information System* 30/2014, 83.

Међутим, нека истраживања откривају да корисници своје аватаре сматрају заједничким представницима емоционалне интимности. Другим речима, однос корисник – аватар није увек једносмеран тако да аватар као креирано и контролисано биће представља свог корисника, већ је дијалектички, пошто корисник и аватар деле искуства, моралне одлуке, и одговорности за своје понашање. Позивајући се на ова истраживања, део доктрине сматра да је могуће изградити осећање заједништва и међу аватарима.⁶⁷

Упркос заводљивости аргументације, делимо мишљење са ауторима који тврде да је црквено-литургијска заједница незамислива без „свједошке димензије живота и вјере која се темељи и храни искуством сусрета са живом заједницом и са живим Богом. У том смислу познанства и повезаности које се успостављају преко интернета могу бити само један од корака на путу успостављања истинскога заједништва, али не и замјена за њега.”⁶⁸

5.3.3. Дисциплина и аутентично значење следбеништва

У погледу дисциплине, не постоји црквени ауторитет у цркви у метаверзуму који би се бавио гресима и опростом грехова. Црквена дисциплина једна је од примарних библијских пракси којом се одаје почаст Богу. Неки теолози намерно укључују црквену дисциплину као један од елемената о коме се не може преговарати, заједно са проповеди и светом тајном без којих црква не може да буде црква.⁶⁹

Осим тога, црква није само место богослужења већ и заједница ученика. Христос је присутан не само у сусрету речи и вере у животу појединачног верника већ и у памћењу цркве, где верници долазе да науче како да живе на начин на који је Христ живео кроз узоран начин живота старијих ученика. Ова врста значења хришћанског следбеништва могућа је само физичким контактом међу верницима у физичкој стварности и није остварива у цркви у метаверзуму.

⁶⁷ Поједини аутори позивају се на порекло речи „аватар” као основ за изградњу односа поверења међу аватарима у виртуелној реалности. Реч „аватар” је изведена из санскритске речи *ava-tri*, што значи „спуштање”. *Ava-tri* (аватар) се у религиозном контексту користи за описивање „божанског порекла”. Занимљиво је да су индијски хришћани генерацијама користили концепт аватара да би разумели инкарнацију. Вид. J. Banks, *Object, Me, Symbiote, other: a social typology of player-avatar relationship*, 2015, <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/5433>, <https://doi.org/10.5210/fm.v20i2.5433>

⁶⁸ С. Буриловић, Ж. Тањић, 106.

⁶⁹ G. Jun, 302–303.

6. Уместо закључка – неопходност и начин правног регулисања

Имајући у виду све изложене контроверзе и изазове употребе дигиталних технологија и (не)могућности постојања и деловања цркава и верских заједница у метаверзуму, намеће се закључак о неопходности правног регулисања тих питања. То је само једна од рефлексивна потреба да се читава проблематика употребе дигиталних технологија и метаверзума системски регулише у погледу различитих сфера друштвеног живота, а нарочито у контексту правних последица које употреба таквих технологија и „постојање” у метаверзуму изазивају или могу изазвати у реалном свету. Особености употребе дигиталних технологија од стране цркава и верских заједница и њиховог постојања и деловања у метаверзуму, огледају се у чињеници да постоји изазов суштинске измене карактера слободе вероисповести и самих цркава и верских заједница.

Наиме, практиковање слободе вероисповести у онлајн окружењу, у виртуелној реалности и у метаверзуму, у условима изостанка њиховог правног регулисања, може да подразумева прелазак таквог практиковања из јавне у потпуно приватну сферу. Штавише, слобода вероисповести престаје да буде предмет регулисања како аутономног црквеног права тако и националног, државног права. Будући да у контексту практиковања религије у виртуелној реалности и у метаверзуму регулисање слободе вероисповести измиче и аутономном црквеном праву и националном државном праву, поставља се питање у чијој је онда надлежности регулисање тог питања, тј. ко суштински, коначно и ауторитативно одлучује о начину остваривања слободе вероисповести у таквом простору. Узимајући у обзир власничку структуру дигиталних платформи и друштвених мрежа, као и досадашња искуства у погледу начина регулисања њиховог коришћења, може се доћи до закључка да би о слободи вероисповести одлучивали недржавни и нецрквени центри моћи, као што су власници и менаџери компанија.

С обзиром на то да питања остваривања слободе вероисповести и положаја цркава и верских заједница у виртуелној реалности и метаверзуму измичу и државном и црквеном регулисању, чини се да би на овом пољу држава и црква требало да делују заједнички, што би унело нову димензију у односе државе и цркава и верских заједница у нормативном поретку друштвене реалности. Наиме,

држава и црква имају конвергенцију интереса да ово питање буде правно регулисано. У правној литератури, у погледу односа између државе и цркава и верских заједница, до сада се углавном говорило о различитим модалитетима, у луку од сепарације цркве и верских заједница од државе, до државне цркве, са моделом кооперације који је између тих крајности.⁷⁰ Није ли управо питање остваривања слобде вероисповести и деловања цркава и верских заједница у виртуелној реалности и метаверзуму тема на којој се доказује (због савремених друштвених односа) да је кооперација државе и цркве нужна? У том смислу чини се да је модел кооперативне одвојености државе и цркве⁷¹ најприкладнији за заједнички рад на регулисању бројних питања која отвара убрзани техничко-технолошки напредак, међу којима је свакако најзначајније питање цркве у виртуелној реалности и у метаверзуму.

Таква кооперација у погледу регулисања остваривања слобде вероисповести у виртуелној реалности и постојања и деловања цркава и верских заједница у метаверзуму неизоставно би морала да буде заснована на поштовању аутономије цркава и верских заједница (због чега посебан значај имају ставови цркава и верских заједница о дигиталној реалности изложени у овом раду), али и унапређењу такве аутономије на различите начине, у условима евентуалног прихватања њиховог постојања и деловања у виртуелној реалности и у метаверзуму.

⁷⁰ Вид. В. Марковић, „О јавним овлашћењима цркава и верских заједница у светлу Митровданског устава и Закона о црквама и верским заједницама”, у: *Прилози државно-црквеном праву Србије* (ур. Владимир Чоловић, Владимир Ђурић), Институт за упоредно право, Београд 2022, 102.

⁷¹ Вид. В. Ђурић, „Хегемонија државног и аутономија црквеног права у СР Немачкој и Републици Србији”, *Страни правни живот* 3/2013, 79–80.

Jelena Ćeranić Perišić

Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Belgrade

Aleksandra Višekruna

Research Assistant, Institute of Comparative Law, Belgrade

THE CHURCH, DIGITAL TECHNOLOGIES AND THE METAVERSE

– Pleas for the necessity and mode of legal regulation –

Summary

Daily use of the Internet has brought changes in all segments of modern life. The world is rapidly moving towards reshaping human society characterized by ubiquitous connectivity. Technology has penetrated every pore of society, even religious practice, which opens a series of questions and brings numerous challenges. The experience of the Covid-19 pandemic accelerated and made more visible the use of information technologies for religious purposes. During the pandemic, the church used digital platforms, like YouTube and Zoom, merely as tools to transfer existing religious practices from the real world to digital space. The nature of these means of communication is different from virtual reality and the metaverse, as digital reality. Therefore, religious practice in the metaverse, where all activities occur solely online, is seen as a significant advancement that amplifies current challenges, fears, and concerns. First, the paper explores the evolution of religious practice on the Internet, examining the development of new terminology and the understanding of the Internet – either as means or as an environment. Then, the impact of the Covid-19 pandemic on religious practice online is discussed. The central part of the paper is devoted to the issue of the church in the metaverse. Within that chapter, the phenomenon of the metaverse is explained and the distinction between the church online and the online church is made. Afterward, the stance of leading Christian denominations on the church in the metaverse is presented. Finally, the theological challenges of religious practice in the metaverse are analysed. The necessity and modalities of legal regulation of this issue are observed.

Keywords: church, metaverse, online religion, digital technologies, freedom of religion.

РЕФЕРЕНЦЕ

Монографије, чланци

- Avramović D., „Exercising Religious Freedom in Pandemic Era During the State of Emergency – a Legal Perspective”, *Astra Salvensis* 16/2020, 229–242.
- Ajana B., „(Dis)embodiment and Cyberspace: a phenomenological approach”, *Electronic Journal of Sociology* 7/2005, 1–10.
- Banks J., Object, Me, Symbiote, other: a social typology of player-avatar relationship, 2015, <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/5433>, <https://doi.org/10.5210/fm.v20i2.5433>
- Botz-Borenstein T., *Virtual Reality: The Last Human Narrative?* Brill Rodopi, Laiden 2015.
- Буриловић С., Тањић Ж., „Кришћанство и интернет – изазов за теологију?”, *Црква у свијету* 48/2013, 88–106.
- Ђурић В., „Хегемонија државног и аутономоја црквеног права у СР Немачкој и Републици Србији”, *Страни правни живот* 3/2013, 79–80.
- Ђурић В., Марковић В., „Слобода вероисповести и мере за сузбијање епидемије вируса Ковид 19 – нови приступ, домаћа искуства и упоредна решења”, у: *Пандемија Ковида 19: правни изазови и одговори* (ур. Владимир Ђурић, Мирјана Глинтић), Институт за упоредно право, Београд 2021, 35–49.
- Estes D., *SimChurch: Being the Church in the Virtual World*, Zondervan, Grand Rapids, 2009.
- Jun G., „Virtual Reality Church as a New Mission Frontier in the Metaverse: Exploring Theological Controversies and Missional Potential of Virtual Reality Church”, *Transformation* 37(4)/2020, 279–305, <https://doi.org/10.1177/0265378820963155>
- Kenwright B., „Virtual Reality: Ethical Challenges and Dangers [Opinion]”, *IEEE Technology and Society Magazine* 4/2018, 20–25.
- Küng H., *The Church*, Shed and Ward, New York 1967.
- Round B., Exploring the Church – in virtual reality, <https://medium.com/faihtech/exploring-the-church-in-virtual-reality-44d002617970>, 26. 8. 2023.
- Марковић В., „О јавним овлашћењима цркава и верских заједница у светлу Митровданског устава и Закона о црквама и верским

- заједницама”, у: *Прилози државно-црквеном праву Србије* (ур. Владимир Чоловић, Владимир Ђурић), Институт за упоредно право, Београд 2022, 101–119.
- McNail J. T., *Calvin: Institutes of the Christian Religion, Presbyterian Publishing Corporation, Louisville* 1960.
- Mystakidis S., „Metaverse”, *Encyclopedia* 2(1)/2022, 486–497, <https://doi.org/10.3390/encyclopedia2010031>
- Nam S- H., „The Metaverse as a Digital Missionary site”, *Ecclesial Future* 4/2023, <https://doi.org/10.54195/ef13666>
- Radovanović N., Tomić B. M., „Ethical and Religious Challenges within Metaverse”, in: *Religion in Late Moder Society* (eds. Dragan Todorović, Zlatko Matic, Mirko Blagojević), Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion, Niš Committee of Education and Culture of the Diocese of Požarevac and Braničevo, Niš–Požarevac 2022, 5–18.
- Радловић Л., Ковач Ц., „Манастири Српске православне цркве на Интернету: нови облици религијских и духовних интеракција посредством Фејсбука”, *Етноантрополошки проблеми* 1/2016, 137–158, <https://doi.org/10.21301/EAP.VIII.6>
- Ramirez E. J., LaBarge S., „Real moral problems in the use of virtual reality”, *Ethics and Information Technology*, 20/2018, 249–263.
- Riedl R., Mohr P. N. C., Kenning P. H., *et al.*, „Trusting humans and avatars: a brain imaging study based on evolution theory”, *Journal of Management Information System* 30/2014, 83–114.
- Суботић О., *Дигитални изазов – путеви Хришћанства у цивилизацији бинарног кода*, Бернар, Београд 2014.
- Tsuria R., Campbell H., „Introduction to the Study of Digital Religion”, in: *Digital Religion – Understanding Religious Practice in Digital Media* (eds. Heidi Campbell, Ruth Tsuria), Routledge, London – New York 2022.
- Ђеранић Перишић Ј., „Правне последице коришћења жигом заштићених ознака у виртуелној реалности”, у: *Интелектуална својина и интернет* (ур. Душан В. Поповић), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2022, 95–111.
- Ђеранић Перишић Ј., „Метаверзум, незаменљиви токени и жигом заштићене ознаке – правни аспекти”, *Право и привреда* 4/2022, 636–654.
- Hawkis, R., Clinton T., *The new Christian Counselor: A Fresh Biblical & Transformational Approach*, Harvest House Publisher, Eugene, Oregon 2015.

- Helland C., „Online Religion/Religion-Online and Virtual Communities”, in: *Religion on the Internet: Research, Prospects and Promises* (eds. Jeffrey K. Hadson, Douglas. E. Cowan), JAI press, New York 2000, 205–223.
- Campbell H., „Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in Networked Society”, *Journal of the American Academy of Religion* 1/2012, 64–93, <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfr074>
- Campbell H., „The Rise of Study of Digital Religion”, in: *Digital Religion – Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (ed. Heidi Campbell), Routledge, London – New York 2013, 1–23.
- Cambell H., Evolvi G., „Contextualizing Current Digital Religion on Emerging Technologies”, *Human Behavior and Emerging Technologies* 1/2019, 1–13.

Остали извори

- The Controverse Matter of Metaverse: Trade mark protection of digital products in the virtual world, <https://irglobal.com/article/the-controverse-matter-of-the-metaverse-trade-mark-protection-of-digital-products-in-the-virtual-world/>, 20. 8. 2023.

A BEHAVIORAL SCIENCE PERSPECTIVE OVER THE GROWING RELIGIOUS INTOLERANCE IN CYBER SPACE

Summary

Social media has become an integral part of our lives, providing a platform for communication, sharing, and networking. However, with the increasing use of social media, we have also witnessed a rise in religion-based hate crimes and church vandalism in cyberspace. This paper aims to explore these issues from a behavioral science perspective. The paper provides an overview of the current state of religion-based hate crimes and church vandalism in cyberspace. It will delve into the various types of attacks that occur, including hate speech, harassment, and vandalism. The paper examines the different platforms used for these attacks, including social media, messaging apps, and forums. It analyses the psychological and social factors that contribute to religion-based hate crimes and church vandalism in cyberspace. This includes the influence of group dynamics, the effects of anonymity, and the impact of confirmation bias. The paper discusses the role of social media companies in mitigating these issues. This includes examining the effectiveness of current policies, as well as exploring potential solutions, such as algorithmic interventions and community-based approaches. The paper draws on a range of case studies and examples from around the world, highlighting the global nature of this problem. It will also explore the challenges of addressing religion-based hate crime and church vandalism in cyberspace, including the difficulties in regulating social media platforms and holding perpetrators accountable. The paper examines some of the strategies that can be employed to prevent and combat these crimes, including education, awareness-raising, and community-based initiatives. Finally, it provides recommendations for individuals and organizations to prevent and respond to religion-based hate crimes and church vandalism in cyberspace. This includes strategies for promoting tolerance, combating confirmation bias, and fostering positive online behavior.

Keywords: behavioral science, church vandalism, cyberspace, cybercrime.

* Director of the Jindal Institute of Behavioural Sciences (JIBS) at the Jindal Global University, Director of "Centre for Criminology and Forensic Studies, drspsahni@gmail.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

322(497.11)(082)

348(497.11)(082)

САВРЕМЕНО државно-црквено право : упоредноправни изазови и националне перспективе / [уредници, editors Владимир Ђурић, Далибор Ђукић]. - Београд : Институт за упоредно право ; Будва : Православна Митрополија црногорско-приморска, 2023 (Београд : Службени гласник). - 1.302 стр. ; 25 cm

Ств. насл. у колофону: Contemporary state–church law. - Тираж 250. -
Стр. 20-27: Реч на почетку / Владимир Ђурић, Далибор Ђукић = Forewor /
Vladimir Đurić, Dalibor Đukić. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Summaries; Сажеци.

ISBN 978-86-82582-04-5 (ИУП)

а) Црква -- Држава -- Србија -- Зборници б) Црквено право -- Србија --
Зборници

COBISS.SR-ID 126979849